

**IN DE SCHADUW
VAN SCHINDLER**

JODENHELPERS UIT NAZI-DUISSLAND

IN DE SCHADUW VAN SCHINDLER

KEVIN PRENGER

JUST
PUBLISHERS

Auteur Kevin Prenger
Copyright © 2022 Kevin Prenger | Just Publishers BV
Uitgever Hans van Maar

Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, digitale bestanden of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Just Publishers BV.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint microfilm, digital files or any other means, without written permission from Just Publishers BV.

Omslagontwerp Ben Gross
Opmaak Studio Spade, Voorthuizen
Redactie Sjoerd de Boer en Tekstbureau Tempelier
Productie Hanzeboek

ISBN 97890 8975 7241

NUR 689

WWW.JUSTPUBLISHERS.NL

Inhoud

DEEL I	6
Inleiding	7
DEEL II	12
1 Duitse Jodenhelpers	13
2 Yad Vashem en de Rechtvaardigen	25
3 Hulp in Duitsland	33
4 Hulp buiten Duitsland	43
5 De risico's	48
DEEL III	55
6 Armin T. Wegner, roepende in de woestijn	56
7 Gustav Schröder, kapitein in weer en wind	82
8 Hermann Friedrich Gräbe, van de bloedlanden naar Neurenberg	110
9 Otto Weidt, blind voor gevaar	159
10 Maria von Maltzan, noblesse oblige	202
11 Ludwig Wörl, weldoener in de hel	241
DEEL IV	274
12 Het 'DNA' van de Duitse Jodenhelper, zes uit velen, velen uit zes	275
13 Late erkenning, het ongemakkelijke geweten	298
Bronnen	303
Dankwoord	312
Noten	313

DEEL I

Inleiding

Een doodlopende weg en een boompje

Een straatnaambord bij een doodlopende weg in een buitenwijk ergens in Duitsland en een boompje in Jeruzalem. Veel meer tastbaars is er niet, dat herinnert aan Hermann Friedrich Gräbe. Tijdens de Tweede Wereldoorlog nam deze Duitser in Oekraïne honderden Joden in bescherming tegen zijn eigen moordzuchtige landgenoten. De straat die zijn naam draagt bevindt zich in zijn geboorteplaats Gräfrath, tegenwoordig een stadsdeel van Solingen. Het boompje, dat enkele jaren geleden werd geplant ter vervanging van een exemplaar uit 1965, bevindt zich ruim 3.000 kilometer ten zuidoosten van deze locatie. Het groeit in de *Tuin van de Rechtvaardigen onder de Volkeren* op de westkant van de Herzlberg, ook wel de Herdenkingsberg genoemd. Daar bevindt zich het Israëliësch Holocaustherdenkingscentrum Yad Vashem, in 1953 opgericht ter herinnering aan de slachtoffers van de door de nazi's uitgevoerde Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog. Na de Klaagmuur is het Holocaustinstituut de meest bezochte toeristische locatie in Israël. Behalve Joodse slachtoffers worden door Yad Vashem ook niet-Joden herdacht die tijdens de oorlog Joden hebben gered van nazivervolging. Zij worden door het instituut onderscheiden met de eretitel *Rechtvaardige onder de Volkeren*. Bij die titel horen een erepenning en een oorkonde. Per 1 januari 2021 was deze eer 27.921 personen uit 51 landen ten deel gevallen, waaronder Hermann Friedrich Gräbe. Voorheen werd door of voor hen als symbool van leven een johannesbroodboom, een olijfbom of een den geplant in de tuin bij het instituut. Tegenwoordig worden hun namen – wegens ruimtegebrek voor het planten van meer bomen – gebeiteld in een muur in de Tuin der Rechtvaardigen.

De boom ter ere van de heldendaden van Gräbe, bevindt zich vlakbij een boom die herinnert aan een veel bekendere Joden-

helper, Oskar Schindler. Deze uit Sudetenland afkomstige industrieel, redde in Polen tijdens de oorlog het leven van meer dan duizend Joden. Hoewel hij formeel pas in 1993 postuum geëerd werd met zijn benoeming tot Rechtvaardige, werd zijn boom al in 1962 door hemzelf gepland in de rotsachtige gedenktuin. Het in 1982 oorspronkelijk als *Schindler's Ark* gepubliceerde boek van de Australische auteur Thomas Keneally en de verfilming ervan door Steven Spielberg, getiteld *Schindler's List* (1993), gaven de in 1974 overleden mensenredder grote bekendheid. Hij werd het symbool van menselijkheid en moed in een tijd van duisternis. Over Hermann Friedrich Gräbe is weliswaar ook een Engelstalig boek geschreven (*The Moses of Rovno* van Douglas K. Huneke uit 1985), maar een grote publieksfilm werd nooit aan hem gewijd. Zijn humanitaire werk tijdens de oorlog staat daarom in de schaduw van dat van Schindler. Hoewel Schindler wat aantallen betreft succesvoller was in het redden van Joden, zijn de overeenkomsten tussen de activiteiten van beide Duitsers tijdens de oorlogsjaren groot.

Terwijl Schindler Joodse gevangenen als werknemers in zijn fabrieken in Krakau en Brünnlitz (tegenwoordig Brněnec in Tsjechië) in bescherming nam, deed Gräbe dit voor de Joden die voor hem werkten bij de uitvoering van bouwprojecten voor de Duitse spoorwegen in Oekraïne. Het bijzondere aan zowel Schindler als Gräbe is dat ze beiden onderdanen waren van het Duitse Rijk. Anders dan de Rechtvaardigen uit neutrale, vijandelijke of door Duitsland bezette landen, pleegden Schindler en Gräbe door het redden van Joden verzet tegen hun eigen overheid. Die had immers een tegenovergesteld doel: de uitroeiing van de Europese Joden, ongeacht leeftijd of geslacht. Terwijl beide mannen enerzijds de Duitse oorlogsinspanningen ondersteunden, dwarsboomden ze anderzijds de zogenoemde *Endlösung der Judenfrage*, de 'definitieve oplossing van het Joodse vraagstuk'. Als leden van het 'dadervolk' kwamen zij juist op voor de slachtoffers. Daarbij toonden ze zich dus immuun voor het antisemitisme en de moordzucht waar vele landgenoten geen weerstand tegen boden of waar ze zich eigenhandig schuldig aan maakten. Wat

de Amerikaanse politicoloog Daniel Goldhagen in zijn opzienbarende boek *Hitlers gewillige beulen* (1996) beweert – dat de Duitsers ‘hun belaagde landgenoten’ niet hielpen, ‘laat staan de buitenlandse Joden’ – geldt dus niet voor deze mannen.

Goldhagen verweet de Duitsers collectieve steun aan het vernietigingsprogramma. ‘Geen enkel bewijs suggereert dat er méér dan een onbeduidende Duitse oppositie tegenover het eliminatieprogramma was,’ concludeert hij, ‘behalve voor de meest brute en verdorven aspecten.’ En: ‘Heel veel Duitsers hielpen vrijwillig mee aan het eliminatieprogramma. Ze namen initiatieven om het te verspreiden door Joden met woorden en fysiek aan te vallen, of ze verhaastten het proces door hen te isoleren en uit te sluiten van de Duitse maatschappij (...).’² Hoewel de meeste andere deskundigen zich genuanceerder uiten over Duitslands collectieve schuld, wijzen ook andere onderzoekers erop dat er van Duits verzet tegen de uitroeiing van de Joden nauwelijks sprake was. Het lot van hun Joodse landgenoten liet de meeste Duitsers schijnbaar onberoerd. Velen van hen werkten mee aan vervolging en massamoord, terwijl ze eerder een normaal, geweldloos leven hadden geleid.

Illustratief in dit verband is de studie van de Amerikaanse historicus Christopher R. Browning naar de leden van het Duitse *Reserve-Polizei-Bataillon 101*. In zijn in 1992 gepubliceerde boek *Doodgewone mannen* beschrijft hij hoe de leden van dit politiebataljon in de omgeving van Lublin in Polen Joodse gemeenschappen uitroelden door middel van massa-executies. Veel van de manschappen waren gezinsvaders van in de veertig, die voor de oorlog hun geld verdienden als rechtgeaard politieman. Ze waren verworpen tot onmisbare radertjes in het nationaalsocialistische vernietigingssysteem. Het was volgens Browning weliswaar niet hun eigen keus om Joodse mannen, vrouwen en kinderen dood te schieten en ze genoten zelden van hun bloedige werk, maar werkweigerers waren een uitzondering.

De Britse historicus Ian Kershaw deed ook uitgebreid onderzoek naar de houding van de Duitsers ten opzichte van de massamoord op de Joden en concludeert over het ontbreken van breed

gedragen protesten hiertegen het volgende: ‘De weg naar Auschwitz was gebouwd uit haat. Maar geplaveid met onverschilligheid.’²

Deelname aan genocide en onverschilligheid kan de in totaal 641 Duitsers die tot 1 januari 2021 werden benoemd tot ‘Rechtvaardige’, niet verweten worden. Op verschillende manieren hielpen zij hun vervolgte Joodse medemens. Vaak was hun handelen levensreddend, voor één persoon of voor vele honderden. In dit boek worden de verhalen van zes Rechtvaardigen nader uitgewerkt: **Armin T. Wegner, Gustav Schröder, Hermann Friedrich Gräbe, Otto Weidt, Maria von Maltzan en Ludwig Wörl**. Deze personen zijn niet per se uitgekozen omdat ze representatief zijn voor alle Duitse Rechtvaardigen. De keuze voor deze personen is voortgekomen uit de hoeveelheid beschikbare bronnen, de bijzonderheid van hun verhaal en het feit dat hun heldendaden zich afspeelden in verschillende tijdvakken of fases van de Holocaust.

Omdat hun heldendaden in het geheim plaatsvonden, zijn deze niet of nauwelijks gedocumenteerd in objectieve primaire bronnen. Subjectieve bronnen, waaronder getuigenissen van de helpers en de geholpenen, vormen de belangrijkste basis voor de reconstructie van hun verhalen. Zoveel mogelijk is getracht om beweringen te toetsen, door ze te vergelijken met andere, objectievere bronnen. Sommige beweringen en anekdotes konden niet geverifieerd worden, maar zijn zo indrukwekkend of veelzeggend, dat het een groot verlies zou zijn als ze genegeerd zouden worden. Uit de formulering van de tekst is telkens op te maken of een bewering een feit is of een onbewezen bewering of mening van een betrokkene. De behandelde gebeurtenissen zijn zo uitzonderlijk en ingrijpend, dat bij de betrokkenen deze herinneringen zelfs jaren na de oorlog waarschijnlijk nog op hun netvlies stonden gebrand. Om in aanmerking te komen voor de titel van Rechtvaardige gaat men in Israël niet over één nacht ijs, dus de heldendaden van de zes hoofdpersonen hoeven niet te worden betwist. Alleen in details kunnen hun verhalen afwijken van de werkelijkheid.

Een breder beeld van de Duitse Jodenhelpers wordt gegeven in zowel het tweede als het laatste deel. In het tweede deel wordt de voorgeschiedenis van de Holocaust besproken, evenals de soorten hulp en de risico's die kleefden aan het helpen van voortvluchtige Joden. In het slotdeel wordt dieper ingegaan op het 'DNA' van de Duitse helpers: wat was hun persoonlijke profiel en wat waren hun motieven? Geprobeerd wordt te verklaren waarom de zes hoofdpersonen en de andere Rechtvaardigen zich onderscheidden door hun hulp aan Joden, terwijl het merendeel van hun landgenoten zich afzijdig hield of zelfs de vervolging en uitroeiing van de Joden passief of actief steunde. Wat maakte in hen de held wakker of waren ze hoe dan ook in de wieg gelegd om goed te doen? De nadruk ligt voortdurend op de Duitse Rechtvaardigen, maar tussendoor komen ook enkele Oostenrijkers aan bod. Hun land maakte immers, sinds de *Anschluss* van 1938, als de Ostmark onderdeel uit van het Duitse Rijk. Honderddertien Oostenrijkers waren per 1 januari 2021 onderscheiden tot Rechtvaardigen door Yad Vashem.

DEEL II

1

Duitse Jodenhelpers

Van assimilatie tot uitsluiting

Al in de Romeinse tijd leefden er Joden in het westen van het latere Duitsland, maar het duurde tot 1871 voordat ze gelijke rechten kregen. Voorafgaand aan dat jaar had de Joodse gemeenschap perioden van relatieve voorspoed gekend, maar ook beduidende tegenslagen moeten incasseren. Een groot dieptepunt vormde de zogenoemde Volkskruistocht van 1096, toen honderden Joden in steden in het Rijnland het slachtoffer werden van bloedige pogroms. Deze werden door kruisvaarders uitgevoerd aan de vooravond van de Eerste Kruistocht. Ze begonnen hun strijd tegen 'ongelovigen' alvast in eigen omgeving, voordat ze afreisden naar het Heilige Land. In de zestiende eeuw werd de Jodenhaat in Duitsland aangewakkerd door de protestantse leider Maarten Luther. In een antisemitische verhandeling stelde hij zeven maatregelen voor, die volgens hem genomen moesten worden tegen Joden die zich weigerden te bekeren tot het christendom. Hij riep bijvoorbeeld op om hun synagogen en huizen af te breken, eiste dat hun religieuze geschriften werden afgepakt en dat rabbijnen stopten met lesgeven op straffe van het verlies van ledematen.

Dit religieuze antisemitisme sluimerde na 1871 onder het oppervlak door, maar desondanks was de integratie van de Duitse Joden niet te stuiten. Waar Joden in Oost-Europa nog vaak een geïsoleerd bestaan leidden en vasthielden aan hun orthodoxe leefwijze, beklommen Duitse Joden rap de maatschappelijke ladder. Hoewel ze rond de eeuwwisseling van 1900 slechts ongeveer één procent van de bevolking uitmaakten, vervulden ze prominente posities binnen onder andere de wetenschap, de journalistiek, de

kunsten, de financiële sector en de medische wereld. Hoewel ze soms bepaalde Joodse religieuze tradities bleven koesteren, zoals de viering van feestdagen, leefden veel Joodse Duitsers een seculier bestaan. Ze spraken Duits, identificeerden zich in de eerste plaats als Duitser en beschouwden hun Joodse afkomst en religie slechts als een erfenis van hun voorouders.

Als gevolg van de emancipatie van Joden leefden met name in Berlijn en andere grote steden Joodse en niet-Joodse Duitsers niet langer langs, maar mét elkaar, bijvoorbeeld als burens, collega's, klasgenoten en zakenrelaties. Het was niet ongewoon voor niet-Joden om behandeld te worden door een Joodse arts of juridisch bijgestaan te worden door een Joodse advocaat. Een ander overtuigend bewijs van het succesvolle samenleven van Joden en niet-Joden vormden de gemengde huwelijken, waarvan er in 1933 naar schatting 35.000 waren. Een van de huwelijkspartners was dan volgens de rassenwetten van de nazi's Joods en de ander 'van Duits bloed', ook wel Arisch genoemd. Hierbij zijn de huwelijken tussen Ariërs en tot het christendom bekeerde Joden niet meegeteld.

Nog een voorbeeld van de Joodse assimilatie is de deelname van Joodse mannen aan de Eerste Wereldoorlog binnen het Keizerlijke Leger. Zo'n 100.000 Joden vochten volgens de cijfers van de *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge* mee aan de zijde van hun niet-Joodse kameraden. Zo kon het gebeuren dat ene korporaal Hitler in 1918 door zijn Joodse luitenant werd voorgedragen voor het IJzeren Kruis 1e Klasse, dat hem op 4 augustus 1918 werd toegekend. Ongeveer 12.000 Joodse militairen sneuvelden in de strijd en 18.000 werden onderscheiden met het IJzeren Kruis. Dit maakt het extra schrijnend dat Joden in Duitsland door monarchisten, nationalisten en extreemrechtse groeperingen en partijen medeschuldig werden geacht aan het verliezen van deze oorlog. Volgens deze zogenoemde 'dolkstootlegende' was Duitsland verslagen door toedoen van revolutionaire binnenlandse vijanden. Binnen deze ondermijnende groep zouden de Joden een prominente rol hebben gevormd. Deze theorie was in werkelijkheid vooral een kwaadaardig verzinsel om de pijn van de nederlaag te verzachten.

Dat een verzinsel over de medeverantwoordelijkheid van Joden aan de nederlaag zich kon nestelen in de publieke opinie toont aan dat, ondanks de verregaande assimilatie, ze door velen in de Duitse samenleving nog steeds niet als volwaardige Duitsers werden beschouwd. Religieuze motieven speelden daarbij nog altijd een rol, maar hardnekkiger waren nationalistische en volkse theorieën van *'Blut und Boden'* (bloed en bodem) waarbinnen de Jood als parasitaire vreemdeling werd aangewezen. Of het nu ging om liberalisme, socialisme, kapitalisme, de parlementaire democratie, moderne kunst, economische problemen of vermeende losse zeden, de Joden kregen de schuld van alles waartegen conservatieve ultrarechtse bewegingen ageerden gedurende de periode tussen de wereldoorlogen. Hoe zinvol hun bijdrage aan de Duitse samenleving ook was, binnen deze kringen vormden de Joden een gemakkelijke zondebok voor alles wat er mis zou zijn met het prille democratische Duitsland.

Adolf Hitler, de leider van de Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij (*NSDAP*), wierp zich gedurende het Interbellum op als de belangrijkste politieke verkondiger van deze antisemitische boodschap. Het lukte hem en zijn nationaalsocialistische partij in 1933 om aan de macht te komen. Hoewel sommige Duitsers hadden gedacht dat de soep niet zo heet gegeten zou worden als zij werd opgediend, matigden Hitler en zijn volgelingen toen ze regeringsverantwoordelijkheid droegen niets van hun antisemitisme. Nog datzelfde jaar werden de meeste Joden uit overheidsdienst ontslagen en in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog volgden vele antisemitische maatregelen die uitmondten in een totale isolatie van de Joodse bevolking. Voordat in oktober 1941 vanuit Duitsland de massale deportaties naar de getto's en vernietigingskampen in het Oosten begonnen, mochten Joden vanaf 1935 niet meer stemmen en evenmin trouwen of seksuele relaties onderhouden met niet-Joden. Hen was de toegang ontzegd tot restaurants, parken, zwembaden en bioscopen. Winkelen was ze, sinds het uitbreken van de oorlog in 1939, slechts toegestaan op beperkte tijden en hun rantsoenen voor voedsel en kleding waren veel kleiner dan die van niet-Joden. Vele Joden werden hun